

**Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária:
Nemzeti etnocentrizmus Közép-Európában**

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária (2000):
„Nemzeti etnocentrizmus Közép-Európában”
in: *Társadalmi riport 2000*, Kolosi Tamás,
Tóth István György, Vukovich György (szerk.).
Budapest: TÁRKI, Pp. 617–635.

Nemzeti etnocentrizmus Közép-Európában

Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária

Jonathan Swift a 18. század elején megjelent, Gulliver utazásairól szóló nagysikerű regényében aligha gúnyolhatta volna ki a csoportalapú elfogultságot, ha olvasói eleve nem osztották volna a saját nemzeti, vallási vagy rendi csoportjuk felsőbbrendűségével kapcsolatosan táplált nézetet. A társadalomtudományban Sumner volt az első, aki széles körben gyűjtött etnográfiai adatanyagra támaszkodva a 19. század végén az Egyesült Államokban teoretikusan is megfogalmazta, és névvel jelölte az etnocentrizmus jelenségét, melynek jelentkezését nem kötötte korhoz: „Minden csoport táplálja saját büszkeségét és hiúságát, azzal kérkedik, hogy felsőbbrendű, felmagasztalja saját istenségeit, és megvetően tekint a kívülállóakra. Minden csoport saját szokásait tekinti az egyedül helyénvalóaknak, s ha azt látja, hogy a többi csoportok más szokásokat követnek, ez gúnyos megvetését váltja ki.” (Sumner, 1978: 38.)

A 18. század végén, illetve a 19. században születő európai nacionalizmusok nem a semmiből építkeztek, amikor leendő és meglévő tagjaik érzelmi elkötelezettségét erősítendő nemcsak egyedülvalóságukat, hanem felsőbbrendűségüket is meghirdették. Wesselényi Miklós, aki a nemzetté válás folyamatának a magyarok körében nemcsak aktív alakítója, hanem éber kritikus is volt, már az 1830-as években a „hon melletti előítéletekről beszélve” felismerte a nemzeti kategória mentén meghatározott csoporthoz való ragaszkodás etnocentrikus jellegét: „A valamihez vonzó buzgó szeretet gyakran vakká teszi ezen indulatot, s kinek hévvel lobog az egyhez szeretete, könnyen igazságtalanná lesz mások iránt, nem ismeri el azoknak valódi becsét, hibát lát, hol nincs, s a legjobbnál is jobbnak tartja önbálványait.” (Wesselényi, 1976: 118.)

Az amerikai kísérleti szociálpszichológia steril kérdésfeltevéseivel szemben alternatívákat kereső európai szociálpszichológia az 1870-es években Henri Tajfel klasszikus kísérleti eredményeinek nyomán újrafogalmazta és kísérleti vizsgálat tárgyává tette az etnocentrikus elméleti paradigmát. A kísérleti eredmények azt mutatták, hogy tetszőlegesen megadott, minden történeti és szociológiai konnotációt nélkülöző kategóriák is alkalmasak arra, hogy egymást nem ismerő kísérleti személyekben csoportazonosulás jöjjön

létre, mellyel szemben a másik csoport diszkriminatív viselkedés és negatív értékítéletek tárgyaként jelenik meg (Tajfel, 1970; Doise et al. 1972). Ezeket az eredményeket később Turner (1987) általánosította. Turner elmélete szerint a saját csoport előnyös beállítása és a saját csoport tagjai irányában mutatott kedvezés, valamint a másik csoport leértékelése és a másik csoport tagjainak diszkriminációja okozza az emberek vágyakozását arra, hogy személyes identitásuk pozitív érzelmi alapjait a kollektív identitással kapcsolatba hozott pozitív érzésekkel megtámogassák.

Az etnocentrizmus szociobiológiai elméletei szerint a saját csoportnak kedvező értékítélet és viselkedés oka a csoport tagjaira jellemző génállomány továbbörökítése. Rokonsági csoportok esetében ez az elmélet esetleg magyarázó értékű lehet, azonban mihelyt nagy létszámú, „elképzelt” csoportokról vagy mesterségesen létrehozott csoportokról van szó, a saját társaságukat kereső „önző gének” által ösztönzött vak nepotizmus feltételezése minden alapot nélkülöz. Érdekesebbek azok az elméletek, amelyek számítógépes szimulációk útján létrehozott „társadalmak” megfigyelésével a társadalmat valószínűségi alapon rendező elvnek mutatják be az etnocentrizmust. Bozsonyi Károly ismerteti Sakoda (1971) kísérletét, akinek mesterségesen létrehozott világában az etnocentrizmusnak az felel meg, hogy egy-egy aktor a saját csoport tagjához vonzódik, míg a másik csoport tagja taszítja. A szimuláció elvégzését követően a két csoport elkülönült egymástól. A kölcsönös taszítás és az egyoldalú vonzás megtette a magáét. Volt azonban egy másik kísérlet is. Ebben az esetben csak a másik csoport tagjaival szembeni taszítás volt biztos, a saját kategóriához tartozó aktor iránti attitűd neutrális volt (nem tartalmazott sem vonzást, sem taszítást). Különös módon ez utóbbi dinamika nagyobb fokú szegregációt eredményezett, mint az első.

A történetileg és társadalmilag konstruált valóságban élő emberi lények között működő csoportalapú taszítások és vonzások természetesen aligha sűrítethetők egyetlen vektorba, s azt végképp nem feltételezhetjük, hogy egy emberi aktort kizárólag egyetlen csoport-hovatartozásra redukálhatnánk. Az élet azonban létrehozhat olyan helyzeteket, például tömegben, ahol az aktorok mozgását egyes egyedül a csoport-hovatartozás szabja meg. Képzeljünk el egy tüntetést egy városban, ahol legalább két nemzeti vagy etnikai csoport tagjai élnek. A tüntetés olyan kérdés körül zajlik, amely az egyik nemzeti csoport tagjai számára pozitív, míg a másik nemzeti csoport tagjai számára negatív jelentőségű. Az eltérő érzelmi reagálás mentén könnyen polarizálódhat a tömeg. Az érzelmi polarizáció következményeként az aktorok az egyik vagy a másik csoporthoz lesznek kénytelenek sorolni magukat, és ha a hangulat felforrósodik, akkor az eltérő besorolás által motivált aktorok között végbemehet ugyanaz a dinamika, mint amelyet Sokoda tapasztalt A-nak és B-nek nevezett részecskéi között.

Ebben a tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy a Kárpát-medence területén osztozó három országban, Romániában, Szlovákiában és Magyarországon nemrég lefolytatott kérdőíves vizsgálat egyetlen blokkjában lévő kérdésekre adott válaszokat elemezzük az etnocentrikus értelmezési keret szempontjából.¹

A Kárpát Projekt kérdőívének nemzeti etnocentrizmust vizsgáló blokkjában nyolc állítást fogalmaztunk meg, melyek közül négy pozitív, négy pedig negatív értékelést foglalt magába.

A pozitív állítások:

Ez a nemzet sokat szenvedett a történelem során, mégis fennmaradt.

Csodálatra méltó e nemzet összetartása.

Ez a nemzet mindig is a civilizáció élharcosa volt.

Nincs még egy olyan nemzet, amely annyi tudóst, író, zeneszerzőt adott volna a világnak.

A negatív állítások:

Fennhéjázó, gőgös nemzet, mely megszokta, hogy uralkodjék.

Vendégszeretőnek tartják magukat, pedig csak haszonlesők.

Kevés olyan nemzet van Közép-Európában, mely oly sokat beszélt és olyan keveset tett.

Bármit is állítsanak magukról, az európai demokratikus normáknak sosem lesznek képesek megfelelni.

A Kárpát Projekt keretében végzett további vizsgálatok során a nemzeti kontextusba helyezett etnocentrizmust úgy vizsgáltuk, hogy a válaszadóknak minden egyes állítás esetében lehetőségük volt arra, hogy az állítások vélt igazságtartalmát ne csak a saját nemzetükre, hanem a velük együtt élő másik nemzetre vonatkoztatva is mérlelje. Ezáltal az etnocentrikus szindróma a

¹ A romániai vizsgálatra 1997 telén került sor. A vizsgálat során 1090 magyar nemzetiségű és 719 román nemzetiségű személyt értünk el. Mindkét minta reprezentálta az Erdélyben élő magyar és román népességet. A vizsgálat egyes előzetes eredményeiről korábban beszámoltunk a Társadalmi riport 1998-as kötetében (Csepeli–Örkény–Székelyi–Csere, 1998) és a Limesben. A szlovákiai vizsgálatot majdnem egy évvel később, 1998 őszén bonyolítottuk le. A megkérdezett magyarok száma 930, a megkérdezett szlovákok száma 1102 fő volt. Mindkét minta reprezentatív a dél-szlovákiai népességre nézve. Magyarországon 1999 tavaszán egy országos reprezentatív minta tagjai válaszoltak az etnocentrizmus blokk kérdéseire, de a kérdéseket csak a saját nemzeti csoport vonatkozásában tettük föl. Még ugyanebben az évben a magyarországi szlovák kisebbséget reprezentáló 600 fős mintán is elvégeztük a vizsgálatot. A kutatást a PHARE és az Oktatási Minisztérium által 1997–1999 között nyújtott támogatás tette lehetővé, melyet a bratislavai Márai Sándor Alapítvány és az ELTE-UNESCO Kisebbségsszociológiai Tanszéke nyert el. Az erdélyi kutatás során felbecsülhetetlen értékű segítséget nyújtott a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Szociológiai Tanszéke.

maga teljességében megnyilvánulhatott, magába foglalva a saját nemzet felértékelését, és a másik nemzet leértékelését. Az etnocentrikus szindróma teljes hiányának felel meg a saját nemzet (ingroup) leértékelése és a másik nemzet (outgroup) felértékelése. Sajátos beállítódást feltételez mindkét nemzet felértékelése és mindkét nemzet leértékelése. Az első esetben méltányosságra, a második esetben a nemzeti ideológiákkal szembeni kritikai távolságtartásra gyanakodhatunk. Szkepszisként értelmezzük az egyik nemzetre sem igaz válaszokat, ha az pozitív és negatív válaszoknál egyidejűleg jelenik meg.

A következő táblázatokban a Kárpát Projekt keretében végzett vizsgálatok eredményeit mutatjuk be (1–3. táblázatok). A vizsgálatok e tanulmányban tárgyalt részei minden esetben az egymás mellett élő, többségi és kisebbségi nemzeti-etnikai csoportok közötti viszony lehetséges etnocentrikus komponenseinek feltárására irányultak. Erdélyben értelemszerűen a magyarok és a románok közötti viszony állt a vizsgálódás középpontjában, a Felvidéken (Dél-Szlovákiában) a magyarok és a szlovákok válaszait hasonlítottuk össze. Magyarországon csak a szlovák kisebbség körében gyűjtöttünk adatokat, de az egyes állításokat a magyarokra nézve is mérlegelhetjük a megkérdezettek.²

2 A magyarországi magyarok körében végzett vizsgálat alkalmával a válaszadókat csak arra kértük, hogy az egyes állításokat a magyarokra vonatkoztatva ítélik meg aszerint, hogy egyetértenek-e vagy sem azokkal (ld. az alábbi táblázat). Mivel referencia-csoportként csak a saját nemzet szerepel, az eredmények nem hasonlíthatók össze azokkal az eredményekkel, amelyek akkor születtek, amikor ugyanezeket az állításokat a megkérdezetteknek úgy kellett megítélniük, hogy referensként mind a saját, mind a másik nemzetre is gondolhattak.

Magyarországi magyarok vélekedése egy 4-fokú skálán

	Átlag
Ez a nemzet sokat szenvedett a történelem során, mégis meg tudta tartani azonosságát.	3,44
Nincs még egy olyan nemzet, amely annyi nagy tudóst, író, zeneszerzőt adott volna a világnak.	3,32
Csodálatra méltó a magyarok veszély idején megnyilvánuló összetartása.	3,09
A magyarok mindig is a civilizáció élharcosai voltak Európában.	2,88
Bármit is állítsunk magukról, az európai demokratikus normáknak sosem leszünk képesek megfelelni.	2,03
Vendégszeretőnek tartjuk magunkat, pedig csak haszonlesők vagyunk.	1,86
Kevés olyan nemzet van Közép-Európában, mely oly sokat beszélt, és oly keveset tett, mint a magyarok.	1,85
Fennhéjázó, gőgös nemzet a magyar, mely megszokta, hogy uralkodjék.	1,71

A saját nemzet kontextusában a pozitív állítások nagymérvű elfogadása, illetve a negatív állítások ugyancsak nagymérvű elutasítása nem speciálisan a magyar nemzeti hovatartozás következménye. A hetvenes években végzett hasonló témájú vizsgálatok ugyanezt a tendenciát mutatták. Újabb vizsgálatok eredményei szerint a világ más országaiban ma is ez a helyzet (Csepeli-Örkény, 1998: 16-18).

1. táblázat *Nemzeti etnocentrizmus a magyarok és románok körében (%)*

Állítások	Az ingroupra igaz		Az outgroupra igaz		Mindkét nemzet- re jellemző		Egyik nemzetre sem jellemző	
	M	R	M	R	M	R	M	R
Ez a nemzet sokat szenvedett a történelem során, mégis fennmaradt.	62	76	4	2	32	19	2	3
Csodálatra méltó e nemzet összetartása.	33	39	19	22	34	32	14	7
Ez a nemzet mindig a civilizáció élharcosa volt.	57	58	2	5	9	26	32	11
Nincs még olyan nemzet, amely annyi tudóst, író, zeneszerzőt adott volna a világnak.	41	53	2	1	25	21	32	25
Fennhéjázó, gőgös nemzet, mely megszokta, hogy uralkodjék.	18	9	31	59	9	32	42	26
Vendégszeretőnek tartják magukat, pedig csak haszonlesők.	8	11	41	38	12	14	39	37
Kevés olyan nemzet van Közép-Európában, mely oly sokat beszélt és oly keveset tett.	4	42	66	16	8	14	22	28
Bármit is állítsanak magukról, az európai demokratikus normáknak sosem lesznek képesek megfelelni.	2	17	64	12	10	15	24	56

Megjegyzés: M=magyar; R=román.

Míg a nemzeti kontextusba helyezett etnocentrizmus érzelmi megnyilvánulásai univerzálisak, az érzelmekre épülő ideológiai tartalmak különböznek. Korábbi és mai magyarországi vizsgálatok arra utalnak, hogy a történelem és a kultúra témái kedveznek a nemzeti gőg megjelenésének, és a jóval csekélyebb tartalékokkal rendelkező nemzeti önkritika a nemzeti karakter hibáiból meríti erejét.

2. táblázat *Nemzeti etnocentrizmus a dél-szlovákiai magyarok és a szlovákok körében (%)*

Állítások	Az ingroupra igaz		Az outgroupra igaz		Mindkét nemzetre igaz		Egyik nemzetre sem igaz	
	M	Sz	M	SZ	M	SZ	M	SZ
Ez a nemzet sokat szenvedett a történelem során, mégis fennmaradt.	62	33	2	9	32	43	4	15
Csodálatra méltó e nemzet összetartása.	52	30	3	9	31	51	14	10
Ez a nemzet mindig a civilizáció élharcosa volt.	56	18	1	12	13	36	30	34
Nincs még olyan nemzet, amely annyi tudóst, író, zeneszerzőt adott volna a világnak.	73	28	1	7	13	35	13	30
Fennhéjázó, gőgös nemzet, mely megszokta, hogy uralkodjék.	6	9	23	28	9	32	62	31
Vendégszeretőnek tartják magukat, pedig csak haszonlesők.	3	4	18	10	9	34	70	52
Kevés olyan nemzet van Közép-Európában, mely oly sokat beszélt, és oly keveset tett.	1	8	43	4	7	29	49	59
Bármit is állítsanak magukról, az európai demokratikus normáknak sosem lesznek képesek megfelelni.	1	5	26	6	6	31	67	58

Megjegyzés: M=magyar; Sz=szlovák.

3. táblázat *Nemzeti etnocentrizmus a magyarországi szlovákok körében (%)*

Állítások	Az ingroupra igaz	Az outgroupra igaz	Mindkét nemzetre igaz	Egyik nemzetre sem igaz
Bármit is állítsanak magukról, az európai demokratikus normáknak sosem lesznek képesek megfelelni.	6	6	18	70
Csodálatra méltó e nemzet összetartása.	7	22	61	11
Ez a nemzet mindig a civilizáció élharcosa volt.	1	37	31	30
Ez a nemzet sokat szenvedett a történelem során, mégis fennmaradt.	3	40	53	5
Fennhéjázó, gógós nemzet, mely megszokta, hogy uralkodjék.	9	4	8	79
Kevés olyan nemzet van Közép-Európában, mely oly sokat beszélt, és oly keveset tett.	8	8	8	76
Nincs még olyan nemzet, amely annyi tudóst, író, zeneszerzőt adott volna a világnak.	2	68	22	9
Vendégszeretőnek tartják magukat, pedig csak haszonlesők.	7	5	12	76

A pusztá gyakoriságok alapján látható, hogy Erdélyben mind a románok, mind a magyarok hajlanak nemzeti etnocentrizmusra, különösen ha történelemről van szó (1. táblázat). A nemzeti önkritika a románokra inkább jellemző, mint a magyarokra. A dél-szlovákiai helyzetkép azt mutatja, hogy a magyarok egészében véve jobban hajlanak etnocentrizmusra, mint a velük együtt élő szlovákok (2. táblázat). A magyarországi szlovák kisebbség csoporttudatáról sokat elárul, hogy körükben etnocentrizmusról alig beszélhetünk (3. táblázat).

A három adatbázist a továbbiakban egységesen kezeljük. A nyolc állításban rejlő etnocentrikus attitűdöket főkomponens-elemzéssel aggregáltuk.³ Az etnocentrizmus erősségét mutatja be a 4. táblázat:

³ A főkomponens-elemzéshez a válaszokat a következőképp alakítottuk át: az etnocentrizmus jelének ítéltük és a legmagasabb pozitív értékkel kódoltuk, ha a pozitív értéktartalmú itemet a saját nemzetre nézve igaznak ítélte a válaszadó, illetve, ha a negatív állításokat a másik nemzetre tartotta érvényesnek. Az etnocentrizmus hiányát jelezte az előbbi válaszsruktúra ellentetje. Azokat a válaszokat, amelyek nem tettek különbséget az ingroup és az outgroup között, „középre” kódoltuk.

4. táblázat *Nemzeti etnocentrizmus a régióban, faktorszór-átlagok*

	Többségi helyzet	Paritásos helyzet	Kisebbségi helyzet
Erdélyi magyar	0,759	0,398	0,549
Erdélyi román	0,234	-0,042	-1,401
Szlovákiai magyar	0,537	0,625	0,589
Szlovákiai szlovák	-0,240	-0,642	-0,557
Magyarországi szlovák	..	..	-1,190

Megjegyzés: A pozitív számok az etnocentrizmus létét, a negatívok az etnocentrizmus hiányát jelzik.

A régióban szemmel láthatóan a kisebbségi magyarok körében legerősebb az etnocentrikus beállítódás. Az erdélyi magyarok etnocentrizmusa alig haladja meg a dél-szlovákiai magyarokét. Ezzel szemben a románok és a szlovákok kevésbé mutatnak etnocentrikus beállítódást, míg a magyarországi szlovákok esetében nem is beszélhetünk ilyen típusú attitűdökről.

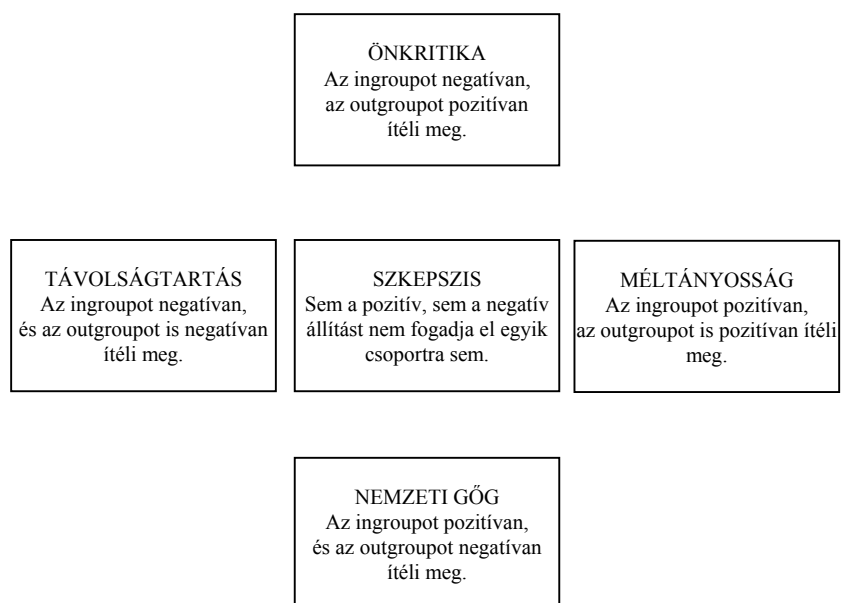
A lokális többségi vagy kisebbségi helyzet Erdélyben jobban befolyásolja az etnocentrikus nézetek erősségét, mint Dél-Szlovákiában. A románok mindaddig, amíg a lakóhelyükön kisebbségi vagy paritásos helyzetben élnek, nem mutatnak etnocentrizmust, de a többségi helyzet az ő esetükben is előhívja az ilyen típusú nézeteket. Az erdélyi magyarok, éljenek többségi vagy kisebbségi helyzetben, erősen etnocentrikusak, paritásos viszonyok között azonban etnocentrizmusuk valamelyest csökken. Ebből arra következtethetünk, hogy a magyarok esetében mind a többség nyújtotta biztonság, mind a kisebbségben élés okozta fenyegetettség hasonló eredményre vezet: az etnocentrizmus felerősödésére. Dél-Szlovákiában a lakóhely etnikai összetétele másként hat: a szlovákiai magyarok egyöntetűen etnocentrikusak akár többségben akár kisebbségben élnek, míg a szlovákokra általában nem jellemző az etnocentrizmus. Ez utóbbi annál inkább igaz, minél több magyarral élnek együtt a lakóhelyükön.

Az etnocentrizmusról alkotott kép azonban tovább árnyalható, ha az etnocentrizmust nem csupán a saját nemzet felértékelése–másik nemzet leértékelése skála egy dimenziós végpontjai között képzeljük el.⁴ Az etnocentrikus állítások mögött nem csak a különbségtevés és annak hiánya mentén húzhatunk választóvonalakat, hanem magukat az állításokat is tipizálhatjuk. Négy tematikus blokkba rendeztük az itemeket: az identitás dimenziója (a fennmaradás és a kultúra kiválósága), a kohézió (nemzeti összetartás, illetve szavak és tettek), európaiság (civilizáció élharcosa, európai normák), karakter (uralkodó nemzet és hamis vendégszeretet).

4 A többdimenziós megközelítést az is indokolja, hogy az állításokat mindkét nemzetre elfogadók, illetve elutasítók összevonása nem magától értetődő.

A saját, illetve a másik nemzeti csoport kontextusába egyaránt belehelyezhető pozitív és negatív állításokkal való egyetértés, illetve egyet nem értés lehetséges értékei tematikai egységek szerint lehetővé tették az etnocentrikus szindrómától az önkritikáig ívelő válaszminták azonosítását. A válaszminták definiálását mutatja be az 1. ábra.

1. ábra *A válaszminták definiálása*

Az etnocentrizmus belső szerveződésének feltárásához első lépésben az egyes tematikus blokkokhoz tartozó válaszminták gyakoriságát mutatjuk be (lásd 5. táblázat).

5. táblázat Az etnocentrikus szindróma és annak hiánya – témák és válaszminták előfordulása (%)

	Előfordulás
Karakter – méltányosság	32,3
Identitás – nemzeti gőg	26,0
Kohézió – méltányosság	17,6
Európaiság – szkepszis	14,0
Identitás – méltányosság	12,0
Európaiság – nemzeti gőg	11,2
Karakter – nemzeti gőg	11,2
Kohézió – nemzeti gőg	11,0
Európaiság – méltányosság	8,9
Identitás – önkritika	6,2
Karakter – távolságtartás	5,8
Kohézió – szkepszis	5,3
Kohézió – önkritika	3,3
Identitás – távolságtartás	2,5
Európaiság – távolságtartás	2,5
Karakter – önkritika	1,8
Európaiság – önkritika	1,5
Kohézió – távolságtartás	0,8

A legnagyobb gyakorisági értéket a nemzeti karakter jegyében jelentkező kölcsönös méltánylás válaszmintája mutatja, aminek alapján azt mondhatjuk, hogy a domináns reagálás (32%) nélküli az etnocentrizmust. A gyakorisági sorban következő válaszminta azonban már markáns etnocentrikus reagálást jelez. Az identitás témájában jelentkező nemzeti gőg aránya 26%. A nemzeti azonosulás erejére utal, hogy az önkritikára hangolt minták mindegyik témában igen alacsony gyakorisággal jelennek meg, és ugyancsak alacsony a távolságtartó reagálások aránya is.

A válaszminták gyakoriságának ismerete alapján semmit sem mondhatunk arról, hogy az egyes válaszadók között vannak-e tipikus csoportok, amelyek tagjai azonos jellegű válaszmintákat preferálnak, és ennek alapján az etnocentrikus szindróma vagy annak hiánya különböző mértékben jellemző lehet rájuk. A kérdés megválaszolása érdekében klaszterelemzést végeztünk. A 6. táblázat azt mutatja, hogy a keletkező öt csoport a válaszminták szempontjából miként különbözik egymástól.

6. táblázat Az etnocentrikus szindróma és annak hiánya, az érzületek és dimenziók klaszterezéséből származó klaszterközpontok

	Béke- barátok	Euro- szkeptikus idealisták	Névtelenek	Göggök	Kooperá- lók
Identitás – önkritika	0,00	0,03	0,00	0,00	1,00
Identitás – méltányosság	0,15	0,10	0,17	0,01	0,00
Identitás – távolságtartás	0,01	0,12	0,02	0,00	0,00
Identitás – gög	0,21	0,12	0,17	0,83	0,00
Európaiság – méltányosság	0,22	0,00	0,09	0,01	0,09
Európaiság – távolságtartás	0,02	0,00	0,04	0,00	0,04
Európaiság – gög	0,02	0,00	0,05	0,57	0,00
Európaiság – önkritika	0,00	0,00	0,01	0,01	0,11
Európaiság – szkepszis	0,00	1,00	0,00	0,01	0,02
Kohézió – önkritika	0,01	0,01	0,04	0,02	0,12
Kohézió – méltányosság	0,38	0,25	0,11	0,01	0,20
Kohézió – távolságtartás	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00
Kohézió – gög	0,02	0,04	0,02	0,57	0,01
Kohézió – szkepszis	0,04	0,20	0,03	0,00	0,06
Karakter – önkritika	0,00	0,00	0,02	0,01	0,10
Karakter – méltányosság	1,00	0,59	0,00	0,09	0,49
Karakter – távolságtartás	0,00	0,01	0,12	0,01	0,03
Karakter – gög	0,00	0,04	0,06	0,51	0,02
Összesen	20	14	45	15	6

A táblázat vízszintes sorai azt mutatják, hogy az egyes válaszminták miként vesznek részt a létrejött öt válaszadói csoport profiljának alakításában. Az első csoportot a „béke barátainak” neveztük el, mivel erre a körre a kölcsönös méltánylás, egymás pozitívumainak méltatása és elismerése jellemző (elsősorban a kohézió és a karakter témáiban). A második csoportot „euro-szkeptikus idealistáknak” neveztük. Az elnevezés oka, hogy ennek a csoportnak a tagjai mind a saját, mind a másik nemzet esetében vonakodnak az európai küldetéstudat elismerésétől, ugyanakkor a nemzeti karakter-állítások által implikált heves kritikát is elutasítják, legyen szó akár a saját, akár a másik nemzeti csoportról. Idealizmusuk tehát nem ér véget a saját nemzeti csoportjuk határán. Ideológiai-politikai kérdések esetében nem meglepő, hogy vannak, mégpedig nem is kevesen, akiknek nincsenek koherens eszméi nincsenek nézeteik. Gombár Csaba „politikai névteleneknek” nevezi ezt a csoportot, melyet a táblázatban a „névtelenek”⁵ szóval jelöltünk. A nemzeti

5 A későbbiekben ki fog derülni, hogy ezek a „névtelenek” valóban rejtőzködők, akik etnocentrizmusukat arctalansággal takargatják.

etnocentrizmus szempontjából tiszta képletet, akikről Wesselényi is írt már, a „gögösök” képviselik. A közép-európai nemzeté válás megkésetttségének, traumáinak ismeretében nem meglepő, hogy vannak olyanok, akik a nemzeti történelem etnocentrikus tanulságait elhárítják maguktól, és kölcsönösen tartózkodnak egymás negatív reprezentációjától. A bizalom hídfői e csoport esetében már megvannak. Őket neveztük „kooperálóknak”.

A 7. táblázat mutatja be, hogy az etnocentrikus nézetekhez való viszony szempontjából különböző öt csoport milyen arányok szerint oszlik meg az egyes nemzeti csoportokban. Egyértelmű, hogy a „béke barátai” a magyarországi szlovákok körében fordulnak elő legnagyobb arányban. E csoport jelentős Dél-Szlovákiában is, de csak a szlovákiai magyarok körében. A szlovákiai szlovákok körében az euro-szkepszis és nemzeti idealizmus tűnik gyakran vallott nézetnek, legalábbis, ha e nézetípus részesedésének alacsony mértékét vesszük alapul a többi nemzeti csoportban. A „közömbösek” vagy „nemzeti névtelenek” aránya a szlovákiai szlovákok, az erdélyi románok esetében igen magas, ami talán azt mutatja, hogy a többségi helyzet nem kényszeríti a nemzet tagjait arra, hogy folyamatosan riadót fűjjanak a megmaradásra mozgósítandó tagjaikat. Ez a reakció sokkal inkább jellemző a kisebbségi helyzetre, ahol a fenyegetettség-érzést a nemzeti etnocentrizmus tételeinek elfogadása ébren tartja (vagy megfordítva). Nem véletlen, hogy mindkét kisebbségi magyar minta körében a nemzeti góg relatíve nagy arányban jelent meg. A kooperáló, bizalmon alapuló attitűd csak a magyarországi szlovákok körében mutatkozott meg, akik egészében legkevésbé sem gyanúsíthatóak a saját nemzeti csoportjuk iránti bármiféle érzelmi elfogultsággal. Erre már az alapmegoszlásokat ismertető táblázat láttán is felfigyelhettünk.

7. táblázat *Etnocentrikus és nem etnocentrikus válaszadói csoportok megoszlása nemzeti csoportok szerint a Kárpát-medencében (%)*

	Béke- barátok	Euro- szkeptikus idealisták	Névtelenek	Gögösök	Kooperálók
Erdélyi magyar	14	9	49	29	–
Erdélyi román	11	4	64	20	–
Szlovákiai magyar	29	17	29	25	–
Szlovákiai szlovák	8	25	61	3	2
Magyarországi szlovák	38	13	23	–	26

Az eddigiek során az állítások tematizálása eredményeként képzett változók többváltozós elemzésével kapott válaszalakzatok szerint a válaszadók között hasonlóságokat és különbségeket állapítottunk meg, s ennek alapján a válaszadókat az etnocentrizmus–anti-etnocentrizmus jellege szerint csoportosítottuk. Az etnocentrizmus típusait eddig csak az egyes etnikai-nemzeti csoportok szerinti bontásokban vizsgáltuk, holott nyilvánvaló, hogy ezeket a nemzeti kategóriákat mindegyik csoport esetében keresztbe metszik a társadalmi struktúrát alkotó szociális kategóriák. A válaszadók szociális státusát a jövedelem, az iskolai végzettség, vagyoni helyzet segítségével egyetlen mutatóval fejeztük ki, s e mutató értékei mentén deciliseket alakítottunk ki.⁶ Az etnocentrizmus válaszalakzatai szerint képzett csoportokat, valamint az etnikai-nemzeti hovatartozást keresztbe téve létrehoztuk a 8. táblázatot. A táblázat egyes cellájában látható számok azt mutatják, hogy az adott csoport tagjai mekkora státus-decilis-átlaggal rendelkeznek. Minél nagyobb a szám, annál magasabb az adott cellában található válaszadók átlagos társadalmi státusa.

8. táblázat *Nemzeti hovatartozás, etnocentrizmus és társadalmi státus – státus-decilis átlagok*

	Béke- barátok	Euro- szkeptikus idealisták	Névtelenek	Göggösek	Kooperá- lók
Erdélyi magyar	6,86	7,15	5,27	5,32	3,50
Erdélyi román	6,22	8,04	5,01	5,20	5,50
Szlovákiai magyar	5,66	5,79	5,35	5,26	3,65
Szlovákiai szlovák	5,62	5,53	5,50	4,48	6,19
Magyarországi szlovák	5,41	6,13	5,22	9,25	5,50

A 8. táblázatból látható, hogy az erdélyi magyarok esetében a legmagasabb státusúak az euro-szkeptikus idealisták körében találhatóak. A kooperálók ezzel szemben a legalacsonyabb státusúak közül kerülnek ki. Viszonylag magas státus jellemzi az etnikumközi „béke barátait”. A státus szerint képzett mezőny közepén helyezkednek el a „névtelenek” és a nemzeti etnocentrizmus elkötelezettjei.

Az erdélyi románok körében a legmagasabb státusúak ugyanúgy kétlik a román nemzet speciális európai küldetését, mint ahogy a legmagasabb státusú magyarok tették. A „béke barátai” relatíve magas státusszal rendelkeznek a románok körében is. A maradék három válaszalakzat híveinek státusa

⁶ A deciliseket országonként hoztuk létre, ezért a 8. táblázatot csak soronként lehet elemezni. Etnikai csoportok közötti összehasonlítást csak országhatárokon belül tehetünk.

nagyjából hasonló, de a románok esetében a kooperálók státusa viszonylag magas.

A szlovákiai magyarok esetében azt látjuk, hogy a kooperálók státusa – akár csak az erdélyi magyaroknál – az összes többi válaszalakzathoz képest a legalacsonyabb, de a különbségek az egyes válaszalakzatok között nem túl nagyok, bár az „euro-szkeptikus idealisták” és a „békebarátok” státusa a többiekéhez képest kissé magasabb.

A szlovákiai szlovákok körében az etnocentrizmus és az alacsony státus együttjárása figyelhető meg, s az összes többi esettől eltérően ebben a körben a kooperálóakra jellemző egyedül a viszonylag magas státus. A magyarországi szlovákok körében az etnocentrizmus egyedülálló módon a magas státusszal rendelkezők sajátja. A vizsgálat korábbi fázisaiban már kimutattuk, hogy a magyarországi szlovákok között létezik egy sajátos csoport, amely messze eltávolodott a szlovák hagyományoktól, de az utóbbi években kezdi újradefiniálni szlovák identitását. Ez a csoport nem elsősorban magyarországi kisebbségként definiálja önmagát, hanem a szlovák nemzet külföldön élő részeként. Ez a csoport lelhető fel az etnocentrikus és magas státusú magyarországi szlovákok körében.

Erdélyben és Dél-Szlovákiában az itt élő etnikai csoportok kölcsönös megítélése attól is függ, hogy az adott csoport milyen etnikai szerkezetű településen él. A többségi helyzet elméletileg az etnocentrizmus két szélsőséges pólusa felé is eltolhatja az attitűdöket: egyfelől a többségben élés adta biztonság felerősítheti az etnikai gőgöt, a másik etnikummal szembeni fölényérzetet, másfelől ez a biztonság toleránsabbá is teheti, azaz méltányosságot, a másik etnikai csoport pozitívumainak felismerését is elősegítheti.

Amikor többségről és kisebbségről beszélünk, meg kell különböztetnünk az Erdélyre és Dél-Szlovákiára jellemző globális és lokális létszamarányokat. Az előbbi a románok és szlovákok többségi, a magyarok kisebbségi helyzetét fejezi ki. Az utóbbi, a lakóhely településének etnikai szerkezetét mutatja, ahol akár a magyarok is élhetnek többségi helyzetben.

A globális és lokális többségi-kisebbségi helyzet etnocentrikus beállítódásra gyakorolt hatását egy speciális modellben mutatjuk be. A modell feltételezi, hogy mind Erdélyben, mind Dél-Szlovákiában a magyarok, illetve románok és szlovákok ugyanolyan arányban élnek lokális többségi, illetve kisebbségi pozícióban. Ebben a modellben egy összevontabb tipológiát alakítottunk ki klaszterelemzés segítségével.⁷ A kirajzolódó három típus a „békebarát” (önkritika), a „gőgös” és a „méltányos” csoportot rajzolta ki.

⁷ Az optimista, a pesszimista, illetve a szkeptikus álláspontokban rejlő finom distinkciókat negligáltuk, és csak a két etnikai csoport közötti különbségtevéstől való elzárkózást regisztráltuk a négy tematikus blokkban.

9. táblázat Az etnocentrizmus típusai az etnoökológiai státus mentén egyenlő elemszámúra torzított mintán – standardizált változók átlagai a klasztercsoportok mentén

	Önkritika	Gógösség	Méltányosság
Identitás – önkritika	0,36	-0,15	-0,15
Európaiság – önkritika	0,41	-0,17	-0,18
Karakter – önkritika	0,22	-0,07	-0,11
Kohézió – önkritika	0,25	-0,12	-0,09
Identitás – góg	-0,55	0,90	-0,46
Európaiság – góg	-0,39	0,69	-0,39
Karakter – góg	-0,36	0,64	-0,36
Kohézió – góg	-0,34	0,65	-0,38
Identitás – méltányosság	-0,36	-0,34	0,66
Európaiság – méltányosság	-0,55	-0,46	0,95
Karakter – méltányosság	-0,31	-0,26	0,54
Kohézió – méltányosság	-0,46	-0,45	0,86

A következő, 10. táblázat arra a hipotetikus kérdésre adható választ szemlélteti, hogy milyen etnocentrikus típusba tartoznának a románok, a magyarok és a szlovákok abban az esetben, ha ugyanakkora eséllyel élnének lokálisan többségi vagy kisebbségi helyzetben.

10. táblázat Az etnocentrizmus típusai az etnikai csoportok szerint (%)

	Önkritika	Gógösség	Méltányosság
Erdélyi magyar	27	49	24
Erdélyi román	44	30	27
Szlovákiai magyar	16	54	30
Szlovákiai szlovák	31	11	58
Összesen	30	36	34

A globális kisebbségi helyzet – részben a kisebbségben élés okozta félelemből, részben a történelmi múltban gyökeredző önteltségből táplálkozó – gógös-séget szül mind Erdélyben, mind Dél-Szlovákiában. A gógösség azonban Erdélyben a románok körében is előfordul – közel egy harmadukra jellemző –, miközben közel 50% negatív karakterjegyekkel ruházza fel a románságot. Az önvád és a gógösség együttes jelenléte eredményezheti, hogy lokális többségben gógösen hangoztatják etnikai fölényüket a magyarokkal szemben, míg lokális kisebbségben a méltányosság és az önkritika is teret nyer.

Szlovákiában a globális többségben élő szlovákokra nem jellemző a gőgös-ség, annál inkább a méltányosság. A szlovákok lokális többségben még inkább hajlanak a szlovák-magyar etnikai csoport összehasonlításánál egyfajta méltányosságra a magyarokkal szemben. Lokális kisebbségi helyzetben az előbb említett méltányos beállítódást önvád és önkritika kíséri.

A globális kisebbségi helyzetben élő magyarok lokális helyzete sem Erdélyben, sem Dél-Szlovákiában nem befolyásolja az etnocentrikus érzületeket: éljenek akár lokális többségi, akár kisebbségi helyzetben a magyarok, többségüket a gőg jellemzi, és közülük csak nagyon kevesen mutatnak méltányosságot a szlovákok, illetve a románok iránt.

A hétköznapi gondolkodás jó ismerői körében szokás az etnocentrizmusra mint „megbocsátható vétekre” gondolni, aminek oka a mindennapiság által szükségképpen korlátozott perspektíva és a kognitív ökonómia iránt mutató felettebb célszerű szükséglet.

Demokratikus viszonyok között, amelyek az embert kiragadják természetes közösségeiből, és másodlagosan létrejött, az elképzelésen alapuló közösségek keretei közé helyezik, az etnocentrizmus létjogosultsága megkérdőjeleződik.

11. táblázat *Mennyire tartja valószínűnek, hogy itt (Romániában, illetve Szlovákiában) egy a Jugoszlávia felbomlását követő etnikai konfliktus robbanhat ki a magyarok és románok, illetve magyarok és szlovákok között? (1–5 közötti osztályzatok átlagai, etnikai csoportok szerint)*

	Átlag
Erdélyi magyar	2,25
Erdélyi román	1,96
Szlovákiai magyar	2,02
Szlovákiai szlovák	2,02

12. táblázat *Mennyire tartja valószínűnek, hogy itt (Romániában, illetve Szlovákiában) egy a Jugoszlávia felbomlását követő etnikai konfliktus robbanhat ki a magyarok és románok, illetve magyarok és szlovákok között? (1–5 osztályzatok átlagai, az etnocentrizmus típusai szerint)*

	Átlag
Békebarátok	1,85
Euro-szkeptikus idealisták	1,90
Névtelenek	2,14
Gőgösek	2,28
Kooperálók	1,83

A 11. táblázat azt a megnyugtató következtetést támasztja alá, miszerint az etnocentrizmus az általunk vizsgált Kárpát-medencei nemzeti csoportok

egyikére sem jellemző specifikusan. A 12. táblázat jóval fontosabb következtetés levonására ad lehetőséget. Ez a táblázat ugyanis azt mutatja, hogy nemzeti hovatartozástól függetlenül az etnocentrizmus arca ugyanolyan. Nevezetesen, akár román, akár szlovák, akár kisebbségi magyar válaszadókról van szó, ha egyszer az etnocentrizmus nemzeti identitásuk elemeként meghatározó pszichológiai szerephez jut, ez egyben az etnikumközi konfliktusok kiéleződésének lehetőségét is magában rejti. A kiéleződés nem feltétlenül jelent tényleges konfliktuskereső viselkedést, elég ha csak anticipációként van jelen az etnocentrikus személy elvárási horizontján. Az önmagukat beteljesítő jóslatok az etnocentrikus anticipációkra is érvényesek. A 12. táblázat másik fontos tanulsága, hogy a jelek szerint az etnocentrizmusnak van egy manifeszt és van egy látens változata. Másként nem magyarázhatjuk, hogy a „névtelenek” nevezett válaszadói csoport körében a konfliktuspotenciál majdnem ugyanolyan magas, mint azok körében, akik egyértelműen etnocentrikus válaszokat adtak.

Tévúton járunk, ha azt feltételezzük, hogy a nemzeti hovatartozás üzenetének meghallói egyfelől szélsőségesekre, másfelől mérsékeltre bonthatók, és a két tábor között helyezkednek el a közömbösök, vagy ahogyan ebben a dolgozatban nevezzük őket, a „névtelenek”. A nemzeti hovatartozás üzenetének közönsége társadalomlélektanilag dinamikus, képlékeny, tele potenciális feszültséggel a mélyben, melynek felszíni hallgatása megtévesztő. A kooperatív, nem nulla összegű nemzetközi kapcsolatok és az etikumközi harmónia hívei nem áltathatják magukat. Ők az igazi kisebbség a Kárpát-medencében.

* * *

A Kárpát-medence egyes országaiban többségi, illetve kisebbségi helyzetben élő nemzeti csoportok mindegyikéről elmondható, hogy önazonosságuk megkonstruálása és fenntartása során kisebb vagy nagyobb mértékben túlértékelik saját nemzeti csoportjukat és alulértékelik a velük együtt élő másik nemzeti csoportot. Az etnocentrikus nemzeti attitűd azonban korántsem érvényesül mechanikusan, nem független a témától, melyben megjelenik, és távolról sem mindig zárja ki a másik csoport elismerését. A magyarországi adatok arra utalnak, hogy a magyarok egyértelműen hajlanak saját nemzeti csoportjuk túlértékelésére, és csak kis mértékben hajlamosak nemzeti önbírálatra. Az összehasonlításnak azonban gátat vet, hogy a Kárpát-medencében élő többi nemzeti csoport esetében a válaszadók nemcsak a saját, hanem a velük együtt élő másik nemzeti csoport vonatkozásában is véleményt nyilváníthattak. Erdélyben mind a románok, mind a magyarok hajlanak nemzeti etnocentrizmusra, különösen ha történelemről van szó. A nemzeti önkritika a románokra inkább jellemző, mint a magyarokra. A dél-szlovákiai helyzetkép azt mutatta, hogy a magyarok egészében véve jobban hajlanak etnocentrizmusra,

mint a velük együtt élő szlovákok. A magyarországi szlovák kisebbség esetében alig beszélhetünk etnocentrizmusról.

Az etnocentrikus állításokat tematizálva azt találtuk, hogy a legnagyobb gyakorisági értékét a nemzeti karakter jegyében jelentkező *kölcsönös méltánylás* válaszmintája mutatta, aminek alapján azt állítottuk, hogy Közép-Európában domináns reagálás nélküli az etnocentrizmust. A gyakorisági sorban következő válaszminta azonban már markáns etnocentrikus reagálást jelzett. Az identitás témájában jelentkező *nemzeti gőg* valamivel több mint a válaszadók egy negyedét érintette. A nemzeti azonosulás erejére utalt, hogy az *önkritikára* hangolt minták mindegyik témában igen alacsony gyakorisággal jelentek meg, és ugyancsak alacsony volt a *távolságtartó* reagálások aránya.

Az etnocentrikus nézetekhez való viszony szempontjából öt csoport különült el, és az egyes csoportok különböző arányban oszlottak meg az egyes nemzeti csoportokban. A „*béke barátai*” a magyarországi szlovákok körében fordultak elő legnagyobb arányban. E csoport jelentős arányban fordult elő Dél-Szlovákiában is, de csak a szlovákiai magyarok körében. A szlovákiai szlovákok körében az *euro-szkepszis és nemzeti idealizmus* tűnt gyakran vallott nézetnek, legalábbis, ha e csoport részesedésének alacsony mértékét vesszük alapul a többi nemzeti csoportban. A közömbösek vagy „*nemzeti névtelenek*” aránya a szlovákiai szlovákok, az erdélyi románok esetében igen magas volt, ami talán azt mutatja, hogy a többségi helyzet nem kényszeríti a nemzet tagjait arra, hogy folyamatosan riadót fűjjanak a megmaradásra mozgósítandó tagjaikat. Ez a reakció sokkal inkább jellemző a kisebbségi helyzetre, amely a fenyegetettség érzést a nemzeti etnocentrizmus tételeinek elfogadása ébren tartja (vagy megfordítva). Nem véletlen, hogy mindkét kisebbségi magyar minta körében a *nemzeti gőg* relatíve nagy arányban jelent meg. A *kooperáló*, bizalmon alapuló attitűd csak a magyarországi szlovákok körében mutatkozott meg, akik egészében legkevésbé sem gyanúsíthatóak a saját nemzeti csoportjuk iránti bármiféle érzelmi elfogultsággal.

A magas társadalmi státus szinte mindegyik csoportban (kivéve a magyarországi szlovákokat) a méltányos, illetve idealista, a másik nemzet felé nyitott, kevésbé önelégült nemzeti attitűdnek kedvezett. A kooperáló attitűd, mely ugyancsak mentes az etnocentrizmusról, az alacsony státusúakra volt jellemző. A nemzeti etnocentrizmus tartalékai mindegyik csoportban azok körében a legjelentősebbek, akik státusa a társadalmi középtől kissé lemaradt vagy azt kissé meghaladja.

ÍRODALOM

- Billig, M. (1976): *Social Psychology and Intergroup Relations*. Academic Press, London.
- Bozsonyi, K. (1999): A kollektív viselkedés matematikai elmélete. Ph.D. disszertáció, 72. old.
- Csepeli, Gy. (1985): Nemzeti tudat-és érzésvilág Magyarországon a 70-es években. Műzsák, Budapest.
- Csepeli, Gy.–Örkény A. (1998): Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzeti identitásról, *Szociológiai Szemle*, 3., 3–36. old.
- Csepeli, Gy.–Örkény, A.–Székelyi, M. (1998): „Jelentés a Tündérkertből”. In: Kolosi, T.–Tóth, I. Gy.–Vukovich, Gy. (szerk.) *Társadalmi riport*, 527–548. old.
- Csepeli, Gy.–Örkény, A.–Székelyi, M. (2000): „The Steadiness and Transformation of National and Ethnic Identity”, In Cholnoky, Gy. (szerk.) *Minorities Research*, No.2. Lucidus, Budapest, 46–63. old.
- Doise, W.–Csepeli, Gy.–Dann, H. D.–Gouge, C.–Larsen, K.–Ostell, A. (1972): „An experimental investigation into the formation of intergroup representation”, *European Journal of Social Psychology*, 2, 202–204. old.
- Gombár, Cs. (1986): *A politika parttalan világa*. Kozmosz, Budapest.
- Horowitz, D. L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Los Angeles.
- Hunyady, Gy.–Hamilton, D. L.–Lan Anh, N. L. (szerk.) (1999): *A csoportok percepciója*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Le Vine, R. A.–Campbell, D. T. (1972): *Ethnocentrism*. Wiley, New York.
- Sakoda, J. M. (1971): „The checkboard model of social interaction”, *Journal of Mathematical Sociology*, 1.
- Sumner, G. W. (1978): *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Gondolat, Budapest.
- Tajfel, H. (1970): „Experiments in Intergroup Discrimination”, *Scientific American* 223: Nov. 96–102. old.
- Turner, J. C. (1987): *Rediscovering the social group. A self-categorization theory*. Basil Blackwell, Oxford.
- Wesselényi, M. (1832–36) (1976): *Balítéletekről*. Kriterion, Bukarest.